

Feminist Psikoloji: Nedir, Nasıl Gelişti, Psikolojiye Getirdiği Yeni Açılımlar

Hale Bolak Boratav
İstanbul Bilgi Üniversitesi

Özet

İkibinli yılların başında ve yüz yıllık geçmişinin ardından, psikolojinin giderek insanı daha çok anlayan bir bilim dalı olma yolunda umut verici gelişmeler kaydettiğini söyleyebiliriz. Bu gelişmeler psikolojinin geçmişini sorgulayan ve gittiği yönü tümenden etkilemeyi hedefleyen eleştirel akımların katkısıyla olmuştur. Yazının konusu, bu eleştirel perspektiflerden birisini oluşturan hem cinsiyetin psikolojisini hem de psikolojinin cinsiyetini irdeleyen feminist psikolojidir. Feminist psikolojinin Batıdaki gelişimi, yetmişli yıllarda, kadınlık-erkeklik ve cinsellik konularındaki anlayışların mutlak olmaktan çıkıp sorgulandığı, değişimlerin filizlendiği dinamik bir ortamda gerçekleşmiştir. Bu yazıda feminist psikoloji çok genel hatları ile tanıtılmakta, tarihsel gelişimi ve psikoloji disiplinine yaptığı katkılar kısaca değerlendirilmektedir. Üzerinde durulan konular arasında feminist psikolojinin ana temaları, toplumsal cinsiyet kavramının irdelenme biçimleri, araştırma yöntemlerine ve klinik uygulamalara getirdiği açılımlar bulunmaktadır. Yazının sonunda, Türkiye’de feminist psikolojinin yakın gündeminde neler olabileceğine ilişkin düşüncelere yer verilmektedir.

Anahtar sözcükler: Feminist Psikoloji, Feminizm, Toplumsal Cinsiyet, Kadınlık, Erkeklik, Feminist Yöntemler, Feminist Terapi, Eleştirel Perspektifler

Feminist Psychology: Basic Concepts, Historical Development and Its Contribution to Psychology

Abstract

At the turn of the millenium, there are promising signs that the century old discipline of psychology is making progress towards being more inclusive of human complexity and diversity. This progress is largely due to the development in the last thirty years of various critical perspectives that have encouraged a rethinking of psychology’s past and that point in new directions. One of these perspectives, feminist psychology, has foregrounded and interrogated both the psychology of gender and the gender of psychology, is one of these critical perspectives, and is the subject of this article. Feminist psychology in the west developed in the dynamic context of the seventies when traditional ideas about gender and sexuality were being questioned. The aim of this article is to acquaint the reader with the field of feminist psychology, provide a historical overview of the field, and to discuss its relationship with the larger discipline. The central themes of feminist psychology, the different ways in which gender has been conceptualized and operationalized, and the critical contributions to research methods and to clinical psychology are among the topics that are emphasized. The article ends with thoughts about what might be on the agenda for feminist psychology in Turkey in the near future.

Key words: Feminist Psychology, Feminism, Gender, Masculinity and Femininity, Critical Perspectives, Feminist Therapy, Feminist Research Methods

İkibinli yılların başında ve yüz yıllık geçmi-
şinin ardından, psikolojinin, giderek, daha küre-
sel bir bilim dalı olma yolunda umut verici ge-
leşmeler kaydettiğini söyleyebiliriz. Bu geli-
şmeler, psikolojinin geçmişini de sorgulayarak
disiplinin gittiği yönü tümünden etkilemeyi hedef-
leyen ve özellikle son 30 yılda kendini gösteren
eleştirel akımların katkısıyla olmuştur. Yazının
konusu, bu eleştirel psikoloji akımlarından (Fox
& Prilleltensky, 1997) birisini oluşturan ve
özellikle toplumsal cinsiyet konusunda önemli
çalışmaların üretildiği feminist psikolojidir.
Feminist psikolojinin Batıdaki gelişimi, aynı
zamanda, kadınlık/erkeklik ve cinsellik konula-
rındaki anlayışların mutlak olmaktan çıkıp sor-
gulandığı, değişimlerin filizlendiği dinamik bir
dönemde olmuştur. Bu yazıda feminist psikolo-
ji genel hatları ile tanıtılmakta, bu alanın tarih-
sel gelişimi ve psikoloji disiplini ile sancılı iliş-
kisi kısaca değerlendirilmektedir. Üzerinde du-
rulan başlıca konular arasında feminist psikolo-
jinin tarihsel gelişimi, temel ilkeleri, araştırma
yöntemleri ve klinik uygulamalara getirdiği açı-
lımlar bulunmaktadır.

Feminist Psikolojinin Tarihsel Gelişimine Kısa Bir Bakış

Feminizm ve Feminist Psikoloji

Feminist psikolojinin tarihsel gelişimine kı-
saca bakacak olursak, feminizm ile ilişkisine
değinmek gerekmektedir. Hemen altını çizmek
isterim ki bu yazı, feminist psikolojinin resmi
tarihi ile, yani adının konulduğu ABD'de ve
kısmen de İngiltere'deki gelişmeleri ile sınırlı-
dır. ABD'de özellikle 60'lı yıllarda yeniden iv-

me kazanan feminist hareket, feminist psikolo-
jinin bir bilimsel alan olarak ortaya çıkmasını
hızlandırmıştır. Feminizm değişik şekillerde ta-
nımlanmaktadır. Burada feminist psikolojiyi
doğrudan ilgilendiren iki ortak paydaya değin-
mek istiyorum: 1. Kadınları önemsemek, değer
vermek, örneğin belki yalnızca kadınları ilgi-
lendiren konuları veya değişik konulardaki ba-
kış açılarını da araştırılmaya değer bulmak. 2.
Kadınların küresel olarak erkeklere göre bir çok
açıdan daha dezavantajlı konumda oldukları
gerçeğinden yola çıkarak, doyumlu ve güvenli
bir yaşam sürebilmeleri için toplumsal değiş-
min, her türlü tahakkümün sona ermesinin ge-
rekliliğine inanmak. Feminist kuramcı Bell Ho-
oks (1984), feminizmi, cinsiyetçiliğe ve cinsi-
yete dayalı her türlü ezilmeye karşı olan bir ha-
reket olarak tanımlamaktadır. Bir çokları gibi,
benim için de feminizm, aslında kadınların öz-
gürleşmesinden yola çıkarak insan ilişkilerinin
topyekun iyileşmesini hedefleyen daha bütünsel
bir toplumsal dönüşüm projesini içermektedir.

Feminizm tüm disiplinleri ilgilendiren bir
değerler sistemidir. Dolayısıyla hem feminiz-
min psikolojiye hem de psikolojinin feminizme
gereksinimi vardır.²Bu ilişkiye belki de ilk dik-
kat çeken ikinci dalga feministlerinden Kate
Millett, '*Sexual Politics*' (1969) adlı kitabında,
özellikle ileri sanayi toplumlarında, kadınların
üstünde kurulması artık pek kolay olmayan oto-
rite ve baskının yerini 'uygun cinsiyet rolleri
ideolojisinin' aldığını savunmuştur. Diğer bir
deyişle ataerkilliğin sürdürülebilmesi için bu
ideolojinin içselleştirilmesinin önemine işaret
etmiştir. Freud'dan bu yana gelmiş geçmiş psi-

¹ Bu alt alan, araştırmacıların farklı vurgulamaları ile feminist psikoloji, kadın psikolojisi veya toplumsal cinsiyet psikolojisi (psychology of gender) diye üç değişik şekilde tanımlanmaktadır. Bu yazıda feminist psikoloji perspektifi ön plana çıkmakla birlikte farklı yaklaşımların ortak paydaları da gözönünde tutulmuştur.

² Bu ilişkinin tarihsel olarak nasıl geliştiği konusunda iyi bir kaynak için bakınız: Eisenstein, H. (1983). *Contemporary feminist thought*. Boston: G. K. Hall

kologları, özellikle de sosyal psikologları, bu ideolojinin yaratılmasına katkıda bulunmuş olmakla suçlamıştır. Millett ve diğerlerinin feminist analizinde, o zamana kadar yapılan gözlemleri betimlemek için kullanılan ve cinsiyetin dikte ettiği varsayımı yapılan 'cinsiyet rolleri' (sex-roles) tanımı dönüşüme uğramıştır. Cinsiyet rolleri, veri olarak alınmaktan çıkıp eleştirel bir yaklaşıma tabi tutulmuş ve kadın (ya da erkek) oldukları için bireylere toplumca yakıştırılıp atfedilen ve kısıtlayan bir baskı unsuru olarak yeniden yorumlanmıştır.

Geride bıraktığımız yüzyılın sonlarındaki bazı olumlu gelişmeler psikolojinin feminizme gerçekten gereksinimi olduğunu göstermiştir. Feminist psikolojinin temel gündemi genç kız ve kadınların durumunu daha iyiye doğru dönüştürmek olmuştur. Bu konuda birkaç somut örnek verilebilir: Eskiden annenin çalışması çocuğunun sağlıklı gelişmesi açısından bir olumsuzluk olarak değerlendirilirken, feminist psikologlar, sorunun bu şekilde sorulmaması gerektiğini ve babanın rolü, annenin çalışma konusundaki tutumları, çocuk bakımı konusundaki alternatifler gibi başka değişkenlere de bakılması gerektiğini göstermişlerdir (Silverstein, 1991; Scarr, 1998). Nitekim daha yeni araştırmalar, annenin dışarda çalışmasının özellikle kız çocukları üzerindeki olumlu etkilerini ortaya çıkarmıştır (Betz ve Fitzgerald, 1987). Ailede, kızların matematik başarıları ile ilgili düşük beklentilerin onların başarısını olumsuz yönde etkilediği yine feminist psikologların çalışmaları ile ortaya konmuştur. Bu bulgu, kızlarının başarılı olmasını isteyen ailelerin bu konuda daha teşvik edici davranmaları gerektiğini göstermiştir (Eccles, 1994). Feminist psikologlar, toplumdaki kadınlık ve erkeklik rollerinin içselleş-

tirilmesinin, kadın-erkek ilişkileri üzerindeki olumsuz sonuçlarına da dikkat çekmişlerdir. Cinsel taciz, cinsel ilişkilerde güç dinamikleri, tecavüz gibi konuları ve bu konularda kadın ve erkeklerin nasıl bilinçlendirilebileceklerini, kadınların kendilerini nasıl koruyabileceklerini gündeme getirmişlerdir (Koss ve ark., 1994). Beden ve ruh sağlığı konusunda, toplumsal cinsiyeti gözardı etmenin doğurduğu yanlısaları dile getirmişler ve kadın sağlığını daha iyi anlamaya ve iyileştirmeye yönelik feminist modelleri ortaya koymuşlardır (Travis ve Compton, 2001).

Peki, feminist psikoloji nasıl gelişmiştir? Bu noktada, kısaca, kadının psikolojideki konumuna ve psikolojinin tarihsel olarak kadına nasıl baktığına değinmenin yararlı olacağını düşünüyorum. Psikolojinin bir bilim dalı olarak geçtiğimiz yüzyılın başlarından itibaren geliştiği kabul edilmektedir. Tarihsel olarak, kadınların en başından beri disiplinin içinde varolan tutuculuğa karşı çıktıkları da bilinmektedir.¹ Bu kadınların çoğu yakın zamana kadar tanınmamakta, katkıları bilinmemekteydi. Halen öğrencilerden psikolojide adını bildikleri önemli kadınların isimlerini saymalarını istediğimde, çoğunun birkaç ismin ötesine geçemediğini, Leta Stetter Hollingworth ve Helen Thompson Wooley gibi isimlerin tanınmadığını görmekteyim. Feminist psikologlar, kadınların, psikolojinin gelişmesine yaptıkları ve çoğunlukla bilinmeyen katkılarını tanıtmışlar, hakları olan yeri geç de olsa onlara vermişlerdir (Bohan, 1992; Scarborough ve Furumoto, 1987).

Kadınlar psikoloji biliminin kadına nasıl baktığını inceledikçe sorunlarla karşılaşmışlardır.³Psikolojide bir çok konudaki kuramın er-

³ Kohlberg (1976)'ün ahlak gelişimi kuramına temel aldığı çalışmalar, McClelland ve arkadaşlarının (1953)' in başarı güdüleri alanındaki çalışmaları bu olgunun yalnızca iki örneğidir.

keklerle yapılan çalışmaların üzerinde temellendirildiğini ve dolayısı ile erkeklerin standart (norm) kabul edildiğini görmüşlerdir. Bazı durumlarda, kadınlardan elde edilen bulgular beklentilere ters düştüğünde araştırma dışında bırakılmış olduklarını, hatta kadınların deneyimlerinin bu normlardan bir sapma olarak değerlendirildiğini fark etmişlerdir. Psikolojinin geçmişine baktığımızda, normatif olanın erkek olduğu ve açıklanması gerekenin kadın davranışı olduğu varsayılmıştır. Kadınlara ilgili kalıp yargılar, örneğin, doğaları gereği daha anaç oldukları çoğunlukla sorgulanmamış, bu kalıp yargıların kadınların davranışlarını doğru bir şekilde açıklayabildiği varsayımı yapılmış, kadınların 'farklı' görülen davranışları sosyal etmenlerden ziyade biyolojik etmenlere atfedilegelmiştir.

Psikolojinin kadınlara nasıl baktığını eleştiren görüşlerin öncülleri sayılabilecek iki yazıya özellikle dikkat çekmek isterim. Deneysel psikolog Naomi Weisstein 1968'de feminist psikolojinin öncü yapıtı olarak görülen "Kinder, Küche, Kirche as Scientific Law: Psychology constructs the female"de şunu ileri sürmüştür: Psikolojinin kadınların gerçekte nasıl oldukları hakkında söyleyebileceği hiç birşey yoktur, çünkü psikolojide kadınların içinde yaşadıkları koşullar, onların ne istedikleri ve ne tür gereksinimleri olduğu hakkında hiç birşey bilinmemektedir. Stephanie Shields (1975) ("Functionalism, Darwinism, and the Psychology of Women: A study in social myth") başlıklı yazısında ise yüzyılın başlarından itibaren cinsiyet farkları konusunda yapılan araştırmaların hiçbir zaman toplumsal ideolojilerden bağımsız olmadığını göstermektedir. Shields'ın kullandığı belki de en çarpıcı örnek, Darwin'in evrim kuramının psikolojiye girmesi ile başlayan erkek ve kadın beyinlerinin karşılaştırmalı çalışmaların-

da araştırma bulgularının hep erkek beyninin üstünlüğünü ispat etme yönünde çarpıtılmasıdır.

Psikolojide kadınlara ve toplumsal cinsiyete ilişkin bilginin çoğunlukla erkek merkezli (androcentric) olduğunu anlayanlar psikolojinin kavram, kuram ve yöntemlerini yeniden gözden geçirmeye, kadınları ilgilendiren, onlar için önemli olan araştırma konularını çalışmaya ve kadın erkek ilişkilerini farklı bir bakış açısı ile irdelemeye başlamışlardır. Böylece, psikolojide eleştirel bir yaklaşım gelişmiş; gerek araştırma yöntemlerinin, gerek terapi yaklaşımlarının kapsamlarının kadınların deneyimlerini daha iyi kavrayacak şekilde genişletilmesi gündeme gelmiştir (Worell ve Johnson, 1997).

Kadınların psikolojideki eksik ve yanlış temsilini değiştirmeye yönelik olarak özellikle son 25 yıl içinde çok önemli bir birikim oluşmuştur. Örneğin, ABD'de 1970'li yılların başında kadın ve başarı konusunda tek bir yayın yokken, 1993'te bu sayı 161'e ulaşmıştır (Unger, 1998). Artık, feminist psikoloji alanında çok iyi referans kitapları olduğu gibi (Crawford ve Unger, 2000; Unger, 2001; Yoder, 1999) sosyal psikolojiden (Wilkinson, 1996) gelişim psikolojisine (Jordan ve ark., 1991) ve kişilik psikolojisine (Franz ve Stewart, 1994) kadar psikolojinin birçok alanı bu eleştirel yaklaşımdan etkilenmiştir. Yapılan ilk çalışmalar, kuramsallık kaygısının ön plana çıkmadığı, daha ziyade kadınlara karşı ayırimcılığı betimleyen çalışmalardır. Bu çalışmalarda, iş başvurularında kadınlara karşı ayırimcılık uygulandığı (Fidell, 1970); kadınların, diğer kadınların yapıtlarını erkeklerinkinden daha düşük değerlendirdikleri (Goldberg, 1968); kadınlara yakıştırılan özelliklerin/kalıp yargıların klinik psikologlar tarafından da kabul gördüğü ve yanlış teşhis ve

tedaviye yol açtığı (Broverman ve ark., 1970) gibi bulgular elde edilmiştir.

Feminist psikolojideki bu çalışmalar ABD'deki feminist hareketten çok etkilenmiştir. Kadınların psikolojideki erkek egemen anlayışa karşı çıkmaları 60'lı yıllardaki ikinci dalga feminizmle ivme kazanmış ve 90'lı yıllardaki hızlı gelişmelere zemin hazırlamıştır. Kendilerini kurumsallaşmış psikolojinin dışında hissedilen, kadın oldukları için akıntıya kürek çekmek durumunda kalan kadınlar ortak sorunları çevresinde örgütlenme gereksinimi duymuşlardır. Bu hareketin örgütlenmesindeki önemli bir etken, kadın psikologların iş görüşmelerinde, iş alınmada ve iş ortamlarında karşılaştıkları ayrımcılık olmuştur. ("Association for Women in Psychology") (AWP) 1969 yılında bu nedenle kurulmuştur. AWP'deki kadınların arasında APA içinde de örgütlenmenin önemli olduğunu düşünen bir grup kadın 1973'te "Society for the Psychology of Women Division"ın (Div 35) kurulmasına önyak olmuştur. O dönemde egemen paradigma olan 'cinsiyetler arası farklar' alanındaki görgül araştırmaların yayınlandığı bir dergi olan "Sex Roles" 1975 yılında çıkmaya başlamıştır. Hemen arkasından Div 35'in resmi yayın organı "Psychology of Women Quarterly" (1977) çıkmıştır. Bu dergi, toplumsal cinsiyeti 'cinsiyetler arası farklar' paradigmasının ötesinde kavramlaştıran ve çoğu görgül çalışmalar yapan araştırmacıların feminizm ile psikolojinin sancılı ilişkisine tanıklık eden içerik ve yöntem tartışmaları ile giderek daha çok feminist psikoloğun belirli ilkeler etrafında anlaşabildiği bir platform oluşturmuştur. "Feminism & Psychology" (1991) ise yayın hayatına daha aktivist bir kimlik ve daha uluslararası bir okuyucu kitlesine seslenme amacı ile başlamış; feminist olmak ile heteroseksüel olmak arasın-

daki ilişki gibi sıra dışı tartışmalara öncülük eden (Wilkinson ve Kitzinger, 1993) ve feminist ilkelerinden ödün vermeyen daha atılcı bir dergi olmuştur.

Feminist Psikoloji, Psikolojinin Cinsiyetini İrdeliyor

Yazının başında, yeni bir binyılın eşliğinde psikolojide yavaş da olsa daha dengeli, daha kapsayıcı bir bilim dalı olma yönünde gelişmeler olduğu; bunun hem kuramsal, hem de yöntem ve uygulama açısından geçerli olduğu belirtilmişti. Bu bağlamda, kısaca, feminist psikolojinin araştırma yöntemlerine ve çok kısa olarak da klinik psikolojiye ilişkin açıklamalarına değinmek istiyorum.

Araştırma yöntemlerine ilişkin sorunlar, açılımlar: Feminist psikologlar, her şeyden önce, psikolojide cinsiyet ve toplumsal cinsiyetin nasıl çalışıldığını sorgulamış ve bu konuda öneriler getirmişlerdir. Bir çok feministe göre, cinsler arasında bazı davranışsal farklılıklar tutarlı bir şekilde ölçülebilse de, bu farklar oldukça küçük ve bağlamsaldır, yani kişilerin içlerinde oldukları ortamdaki soyutlanmaları zordur. Buna ek olarak, kadınların kendi aralarındaki farklılıkların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Dolayısıyla, feministler, cinsiyet farklarını çalışmanın psikoloji için verimli olmadığını, aynı cinsin kendi içindeki farklılığının ve cinsiyetin bir özne değişkeni (subject variable) yerine beklenti ve davranışlarımızı etkileyen bir uyaran olarak çalışılmasının daha anlamlı olacağını ileri sürmektedirler. "Resisting Gender: Twenty-five Years of Feminist Psychology" başlıklı kitabı ile feminist psikolojinin otobiyografik bir tarihçesini sunan Unger (1998), toplumsal cinsiyet psikolojisi ile ilgili çalışmaların gelişim sürecine dikkati çekerek, vurgu-

nun zaman içinde psişik öğelerden ortamsal öğelere kaydığını göstermektedir. Bu gelişme, psikologların, ırk, kültür, sosyal sınıf ve cinsel yönelim alanlarındaki bilimsel çalışmaları gide- rek daha çok tanımaları ile birlikte gerçekleş- miştir.

Nitekim, son 30 yıla baktığımızda, feminist psikolojinin değişik evrelerden geçtiğini gör- mekteyiz. Kadının geleneksel psikolojide 'fark- lı ve yetersiz (inferior)' olarak temsiline, 1970'lerden bu yana, çeşitli kuramsal yaklaşımlar ile karşı çıkmıştır (Crawford ve Marecek, 1989; Hare-Mustin ve Marecek, 1988; Wilkin- son, 1997). İlk karşı çıkışları şöyle özetlemek mümkündür:

1. Psikoloji adına kötü bilim yapılmış, ka- dınlar yanlış anlaşılmıştır.
2. Sorun kadında değil, kadının cinsiyetçili- ğinin içselleştirilmesindedir.
3. Kadınları dinleyerek farklı bir bakış açısı kazanılabilir.
4. Cinsiyetlerarası farklar sorusu feministle- rin gündemi değildir.

Feminist psikologlar, cinsiyetçi yaklaşımları eleştirerek yola çıkmışlardır. Bunun bir adım ötesinde ise, sorunu, kadınların cinsiyetçiliği ve kadınlardan bekleneni içselleştirmesinde gör- müşlerdir. Matina Horner'ın (1972) 'başarı kor- kusu' (fear of success) kavramı bu yaklaşımın iyi bir örneğidir. Ancak, zamanla, bu yaklaşım, sorunların kaynağının kadın psikolojisi olduğu izlenimini vermekle eleştirilmiş ve yerini çok daha bütünsel bir çerçeveye içeren 'başarı amacı

kuramına' (achievement goal theory) bırakmış- tır (Hyde ve King, 2001). 'Kadınları dinleye- lim' yaklaşımı ise, kadınların farklı ama istenir özelliklerini ön plana çıkarma yönünde olmuş- tur. Kadın merkezli olarak da tanımlanabilecek bu yaklaşımın katkısı, psikolojinin yerleşik ku- ramlarının yeni bir bakış açısı ile kadınlar açı- sından değerlendirilmesidir. Örneğin, Nancy Chodorow (1978), nesne ilişkileri kuramı ile, kadını, anneyi ve anneliğin toplumsal boyutunu psikoanalitik gelişim kuramının merkezine oturtturarak erkek merkezli psikoanalitik kurama alternatif bir feminist söylem geliştirmiştir. Ca- rol Gilligan (1982), kadınların etik konulardaki karar verme süreçlerini dinleyerek, bu alandaki kuramların ufkunu genişletmiştir.

Bir başka yaklaşım ise, cinsiyetler arası fark- ların önemini azımsama yönündedir. Cinsiyet- ler arası farkları feministlerin gündemi açısin- dan önemsiz gören yaklaşıma bir örnek olarak androjeni kuramı verilebilir (Bem, 1974). Bu kuram erkeksiliğin ve kadınsılığın kadın/erkek farkı gözetmeyen kişilik özellikleri olduğunun altını çizerek ve bu özelliklerin biyolojik cinsi- yetle ilişkisini kopararak, her iki cinsin de daha esnek olabilme imkanını gündeme getirmiştir.⁴

Farklılıkları vurgulayan (maximalist) yakla- şım, bu farklılıkların kadın ve erkeğin doğasın- dan kaynaklandığı yanlışlamasına yol açabildiği için eleştirilmektedir. Örneğin, bu yaklaşım bi- zi, doğaları gereği, çocuk bakımını en iyi kadın- ların yapabilecekleri gibi bir sonuca götürebilir; cinsiyetçiliğin kurumsal temelini, kadın ve er- kekler arasındaki ortak yönleri gözardı ederek, annelik içgüdüğü gibi iki cinsiyet arasında ev-

⁴ Bu örnekler, alandaki tarihsel gelişmeyi göstermek için kullanılmaktadır. Gerek Bem, gerek se Gilligan daha sonraki çalışmalarını, aldık- ları eleştirilerin ışığında geliştirmişlerdir. Örneğin, Bem, 'psychological androgyny' kuramına alternatif olarak 'gender schema' kuramını geliştirmiş, Gilligan, araştırmalarında, kadınlardaki kültürel ve sınıfsal fark boyutunu daha ciddiye almıştır. Minimalist ve maksimalist yaklaşımların psikolojiye önemli katkıları olduğunu savunan bir kaynak olarak bakınız: Kimball, M. (1995). *Feminist visions of gender si- milarities and differences*. New York: Harrington Park.

rensel (universalist) ve özcül (essentialist) farkların olduğu varsayımına yol açabilir (Crawford, 1989). Kadın/erkek farkını azımsayan, yok sayan (minimalist) yaklaşım ise ne toplumda kadınlık ve erkeklik tanımlarının nasıl yapıldığı sorusunu sorar, ne de 'erkeksi', 'kadınsı' tanımlarının, bir başka deyişle, kalıp yargıların eleştirisini yapar. Unger, aynılık varsayımının her zaman eşit muameleye yol açmadığını kendi yaptığı bir çalışmayı örnek olarak göstermektedir. Üniversite öğrencilerinin öğretim üyelerini değerlendirmeleri ile ilgili yaptığı bir araştırmasında Unger (1979b), erkek ve kadın hocaların ortalama olarak pek farklı değerlendirildiklerini bulmuştur. Ancak, kadınlar çıtayı yüksek tuttuklarında, bir başka deyişle, "zor hoca" olduklarında zaman cezalandırılabilirlerken, aynı şeyi yapan erkek hocalar için bu davranışın, tek başına, öğrenciler tarafından nasıl değerlendirildiklerini etkilemediği anlaşılmıştır. Burada yapılan 'aynılık' varsayımında hesaba katılmayan önemli bir etken, öğrencilerin ayrımcı tutumları ve cinsiyet ile toplumsal cinsiyet arasında kurdukları ilişki, yani belli bir (erkeksi) tavır kadın ve erkeklere aynı şekilde yakıştırmıyor olmalarıdır (Unger, 1979b).

Burada asıl sorun, kadınlık ve erkeklik tanımlarının nasıl yapıldığıdır. Bu da feminist psikoloji içinde özellikle 90'lı yıllarda belki en çarpıcı gelişmelerin olduğu 'toplumsal kurguculuk' (social constructionism) yaklaşımının sorunsalını oluşturmaktadır. Toplumsal kurguculuk, en genel anlamıyla, sosyal yaşamın toplumsal düzlemde yaratılan niteliğini öne çıkaran kuramlar için kullanılır. Bu yaklaşım, doğal olarak verili ya da sorgulanmaksızın kabul edilen fikirlerden uzaklaşır, fenomenlerin toplum-

sal ve tarihsel kökenlerini sorgulamaya yöneldiği için, sıklıkla özcülükle karşı karşıya getirilen bir terimdir (Marshall, 1999).

Toplumsal kurguculuk, feminist psikologlar tarafından, tam da psikolojide yaygın olan özcül tezleri çürütmek için kullanılan bir yaklaşımdır (Unger, 1989). Kendilerini toplumsal kurgucu olarak tanımlayan feminist psikologlar, her şeyden önce psikolojinin içinde şekillendiği ortamdan etkilenen bir bilim olduğunu, bireye bakışının bu bağlamdan soyutlanarak düşünülemediğini vurgulamaktadırlar. Dolayısıyla, popüler kültürün, medyanın, gündelik yaşamda kadınlar ve erkeklere ilişkin yer alan beklentilerin de eleştirel bir analizini yapmaktadırlar⁵. Ayrıca, psikolojinin neden bazı araştırma konularına öncelik verdiğini, kadınlara araştırma analizlerinin 'nesnesi' olarak bakılmasını ve kadın psikologların psikolojinin içinde geçmişten bu yana yaşadıkları ayrımcılığı sorgulamaktadırlar. Bilgiye varmanın, anlamının farklı yollarına açık ve daha esnek bir yaklaşım sergilemektedirler.

Bu yaklaşım, 'gerçekler nedir?' yerine 'varsayımlar nedir?', 'cevaplar nedir?' yerine 'sorular nedir?' diye yola çıkmayı öngörmektedir. Örneğin, kadın ve erkekler arasındaki 'gerçek' farklılıkların ne olduğunu sormak yerine, psikologlar da dahil olmak üzere, hepimizin neden bu konuyla bu kadar ilgili olduğumuzu sorgulamaktadır. Kadın ve erkeklerin gerçekte (gerek fiziksel, gerekse sosyal ve psikolojik olarak) nasıl oldukları konusunda sürekli yaptığımız varsayımlarla kadın ve erkekleri nasıl farklı cinsler olarak kurguladığımızla ilişkin sorular sormaktadır (Wilkinson, 1997). Yani, toplumsal kurgucu yaklaşıma göre, toplumsal cinsiyet gibi bir

⁵ Mary Crawford'un (2001), John Gray'in basıldığı her yerde çok satan listesinden düşmeyen "*Erkekler Mars'tan Kadınlar Venüs'ten*" adlı kitabı konusundaki çalışması popüler kültüre ilişkin toplumsal kurgucu yaklaşımın çok iyi bir örneğini oluşturur.

psikolojik kategorinin, içinde olduğu veya çalışıldığı ortamdan soyutlanabilecek bir gerçekliği yoktur. Toplumsal cinsiyet, bireyler arası farklılık olarak değil, sosyal düzenin cinsiyetler arası güç ilişkilerini örgütleyen sistemik bir ögesi olarak ele alınır.

Feminist psikoloji alanı bugün gerek kuramsal gerekse yöntemsel olarak içinde pek çok çeşitliliği barındıran bir alandır. Toplumsal kurguculuk ise, psikolojinin geleneksel varsayımlarını temelden sorgulayan radikal bir yaklaşımdır ve kanımca pratik araştırma sorularına ve uygulama alanlarına daha iyi yansıdığı ölçüde daha da yaygın olarak benimsenecek bir bakış açısıdır. Nitekim, seksenli yılların sonunda filizlenen bu yaklaşım (Unger, 1989) giderek somut araştırma projelerini yönlendirici olmaya başlamıştır. Örneğin, cinsel taciz (Kitzinger ve Thomas, 1995), meme kanserinin nedenleri (Wilkinson, 2000) ve heteroseksüel ilişkiler (Gavey, 1989; Gavey ve McPhillips, 1999; Hollway, 1995) konularında söylem analizi (discourse analysis) kullanarak yapılan çalışmalar, araştırma verilerinin nasıl özel bir kurgulama olabileceğinin altını çizmektedir.

Feminist psikologlar en az 20 yıldır psikolojinin yöntemini sorgulamaktadırlar. Burada tarihsel önemi olduğunu düşündüğüm iki yazıya dikkati çekmek istiyorum. Carolyn Sherif'in (1979) 'Bias in psychology' adlı makalesi, psikolojinin içerik ve yöntem açısından oldukça dar çerçeveli olduğu konusunda yazılmış ilk kapsamlı yazıdır. Sherif, özellikle kadın-erkek farklarını araştıran çalışmaların keskin bir eleştirisini yapmış, 'yansızlık' (objectivity) ilkesinin aslında tam da yanlılığı örtebileceğini savunmuştur. Belki de psikolojide ilk kez, araştırmaların gerçekte kişiler arası ve kültürel birer olay olduklarını vurgulamıştır. Carolyn Sherif,

1930'lu yıllarda Türkiye'deki tutucu akademik ortamda barınamayıp ABD'ye göç eden ve sosyal psikolojinin kurucularından biri olan Türk sosyal psikolog Muzaffer Şerif'in eşidir. Kendisi de bir sosyal psikolog olduğu ve önceleri eşinin sosyal psikolojideki başarılarına önemli katkıda bulunduğu halde, bu alanın gelmiş olduğu noktadan hoşnut olmadığı için çalışmalarını zamanla feminist psikoloji alanına kaydırmıştır.

Sherif'in makalesinden etkilenen ve psikolojide yöntem konusuna eleştirel yaklaşım getiren ikinci bir yazı da, Rhoda Unger'ın, Carolyn Sherif anısına APA'da yaptığı bir konuşmanın yazılı metnidir: Unger (1983) 'Through the looking glass: No wonderland yet!' başlıklı yazısında, psikolojide yöntem sorunu ile felsefi kavramsal modelleri ve araştırmacıların değer yargıları ile çalışmaları arasındaki karşılıklı etkileşimi irdelemiş ve o da Sherif gibi, bireyleri tarihsel ve toplumsal ortamdan soyutlayan pozitivist yaklaşımın eleştirisini yapmıştır.

Feminist psikologların büyük bir kısmı yönetime ilişkin çalışmalarını Jill Morawski'nin deyişiyle 'kurallara uyararak', yani geleneksel sınırları fazla zorlamadan yapmışlardır (Morawski, 1994). Bir grup çalışma, psikolojinin içerik ve yöntemindeki cinsiyete dayalı yanlılığın eleştirel çözümlemesini ve yönetime ilişkin ilkelerin saptanmasını içermiştir. Feminist psikologlar bir araştırmada soru formüle etmekten araştırma desenini oluşturmaya, araştırma bulgularının analizine ve yorumlanmasına kadar her aşamada yanlılığın söz konusu olabileceğini örnekleyen ayırmacılığı önleyici ilkeler önermişlerdir (McHugh ve ark., 1986; Denmark ve ark., 1988). Aynı şekilde, psikolojinin bir çok kuramında kadınlar aleyhine yapılan yanlılığı ortaya çıkarmışlardır.

İkinci bir grup çalışmada ise cinsiyet farklılıklarına ilişkin iddialar çok dikkatli bir şekilde elekten geçirilmiştir. Bu çalışmalar öncelikle feminist olmayan araştırmaların eleştirileri ile başlamıştır. Maccoby and Jacklin'in (1974) "The Psychology of Sex Differences" kitabını takiben, bu alanda hatırı sayılır bir birikim oluşmuştur. Bir grup araştırmacı, cinsiyet farklarının gerçekte var olup olmadığını, varsa hangi durumlarda ve ne gibi etmenlere bağlı olarak ortaya çıktığını, meta-analiz gibi daha gelişmiş kavram ve teknikler de kullanılarak araştırmaya ve bu farkların ortamsal etmenlerden, ayırıcılıktan kaynaklanabildiğini göstermeye çalışmışlardır (Eagly, 1987; Hyde ve McKinley, 1997). Hare-Mustin ve Marecek (1990) gibi toplumsal kurgucu feminist psikologlar ise cinslerin nasıl farklılaştığının irdelenmesinin tam da erkek merkezli psikolojinin bir mirası olduğunu ileri sürmüşlerdir. Feministlerin, kadın erkek farkları ile ilgili iddiaları çürütmeye yönelik çabalarını kendi seçtikleri sorulara yönelmelerinin daha verimli ve yararlı olacağını iddia etmiş ve cins farklılıkları söylemini irdemişlerdir (Crawford, 1995). Böylece, toplumsal kurguculuk, post-modernizm çerçevesinde, psikolojinin varsayımlarında ve yöntemlerinde, sorduğu sorularda ve vardığı sonuçlardaki yanlılığın eleştirisine ağırlık veren, eleştirel bir ekol oluşmuştur (Gergen, 2001).

Yöntem konusundaki bir başka grup çalışma ise, özellikle kadınların yaşam deneyimlerinin ve ilişkilerinin araştırılmasına işaret etmiştir. Feminist psikologların bir kısmı çalışma alanı olarak, kadınların, erkek merkezli yaklaşımların dışladığı veya yanlış temsil ettiği deneyimlerini anlamaya yönelik araştırmaları seçmişlerdir. Kadınların, hamilelik, menapoz gibi deneyimleri, etik konularda karar verme süreçleri, dövü-

len, cinsel tacize uğrayan, yeme bozuklukları olan kadınları, kızların konuşulmayan cinsellikleri, orta yaş ve üstü kadınların gelişimi, kadınlar arası ilişkiler araştırma konuları arasına girmiştir. Bu görgül araştırmalarda psikolojinin geleneksel deneysel yöntemlerine fazla itibar edilmemiş; açık uçlu mülakatlar, günlük analizleri, katılımcı gözlemi gibi daha az geleneksel yöntemler tercih edilmiştir (Fine, 1992). Niteliksel yöntemleri savunan feminist psikolog Michelle Fine ve Susan Gordon (1989) şöyle demektedirler: "İkimizden birini gerçekten tanımak istiyorsanız bizi laboratuvara koymayın, elimize bir soru formu tutuşturmayın, hatta evimizde bile bizimle teke tek mülakat yapmayın. Beni (MF) kadın arkadaşarımla, oğlumla, babasıyla, yeğenimle veya annemle iken, daha yakından görün." (s. 23).

Feminist psikologların yöntem konusundaki öncelikleri zaman içinde bir evrimden geçmiştir. Yakın zamana kadar feminist yöntem nedir, ne değildir tartışması yapılmış; niceliksel yöntem mi niteliksel yöntem mi daha iyidir sorusu gündeme getirilmiştir. Son yıllarda, "Psychology of Women Quarterly"nin 'Feminist Araştırmalarda Yenilikler' (Crawford ve Kimmel, 1999), ve 'Kadınların Yaşamları, Feminist Araştırmalar ve Davranış Onyılı' (White, Russo ve Travis, 2001) konulu iki özel sayısındaki görüşler ve araştırmalar, feminist araştırmalarda yöntem çeşitliliğinin teşvik edildiğini, niceliksel/niteliksel yöntem ikileminin aşılmaya başlandığını göstermektedir. Yöntem konusuna ağırlık veren bu iki özel sayıdaki ortak temalar şöyle tanımlanabilir:

1. Yöntemin araştırmayı yönlendirmesi yerine araştırma sorusunun çerçevesinin yöntem seçimini belirlemesi, disiplinler arasındaki geleneksel sınırların aşılması ve disiplinler arası bil-

gi alışverişi ışığında daha bütünsel analizlerin yapılması: Örneğin, White ve Kowalski'nin (1998) çok boyutlu modeli, kadına karşı şiddet olgusunu, kadını baskı altında tutmanın her düzeyde (psikolojik, ekonomik, toplumsal, kültürel) desteklenen bir aracı olarak, dolayısı ile içinde olduğu ortamdan soyutlanmadan, çok karmaşık bir olgu olarak değerlendirmeyi gerektirmektedir. Geleneksel yaklaşımların eleştirisi ve üretilen yeni modeller, yeni soruların sorulmasını ve bu soruları yanıtlamaya yönelik yeni yöntemlerin kabul edilmesini de gündeme getirmiştir. Örneğin, belli bir olgunun toplumsal cinsiyet bazındaki yaygınlığının anlaşılması için istatistikler ve sayısal analizler yapmak ne kadar önemli ise, bu sayılara anlam verecek ve sayısal analizlerde gözden kaçabilecek karmaşık dinamikleri ifade edecek hikayeler, anlatımlar da aynı derecede önemlidir (White, Russo ve Travis, 2001).

Nitekim, toplumsal cinsiyet psikolojilerinin üretiminde çok sesliliğin değerinin giderek vurgulandığını görülmektedir. Gergen (2001), kendi post-modern yaklaşımdan yola çıkarak, feminist-görgül, feminist ve feminist post-modern yaklaşımları birbiriyle ilişkilendirmiştir. Wilkinson (2000) meme kanseri konusunda yaptığı çalışmada, kullandığı değişik yöntemlerin farklı açılımlarını ve katkılarını karşılaştırmıştır. Özellikle son bir kaç yıldır kullanımı artan, mülakat, soru sıralama testi (Q-sort), söylem analizi, odak gurupları, etnografi, varoluşçu-fenomenolojik, anlatımsal (narrative) ve performatif yaklaşımlar psikolojinin yöntem dağarcığını da zenginleştirmektedir. Feministlerin gerek soru sorma konusundaki yaklaşımlarını gerekse araştırma yöntemlerine getirdikleri çeşitliliği psikolojinin her alanında görmeyi umut etmekteyiz.

2. Toplumsal değişim yaklaşımı: Araştırmaların toplumsal cinsiyet sisteminin ve kadın erkek ilişkilerinin dönüşümüne katkıda bulunma amacı ile yapılması: Örneğin, soruyu 'dayak yiyen kadınlar neden onları istismar eden erkeklerle birlikte olmaya devam ediyorlar?' şeklinde sormakla, 'erkeklerin, ailelerine karşı bu denli kontrolsüz bir şiddet kullanma hakkını kendilerinde görmeyecekleri bir toplumsal ortam nasıl yaratılabilir?' şeklinde sormak farklı açılımlar getirir (White, Russo ve Travis, 2001).

3. Düşünümsellik (Reflexivity): Burada araştırmacı olarak kim olduğumuzun, farklı kimliklerimizin çalışmalara nasıl yansıdığı, ya da yaptığımız çalışmaların bu farklı kimliklerimizi nasıl etkilediği konusunda disiplinli bir öz-düşünme anlatılmaktadır. Nitekim, bazı feminist psikologlar, araştırmalarında yaşadıkları süreci ve ilişkilerini çok daha açık ve düşünüm-sel biçimde aktarmaya özen göstermektedirler (Gergen, 2001). Bunun ilk örnekleri arasında tarafımdan özellikle beğenilen iki çalışma vardır. Yukarıda değinilen bir çalışmada, Fine (1983), tecavüze uğrayan bir kadının, bu durumla en etkin nasıl başa çıkabileceği konusundaki düşüncelerinin, kendisinin toplumsal sınıf ve kültürel konumunun bir sonucu olduğunu ileri sürmüştür. Lykes (1989) ise, araştırmacının ve araştırmaya katılanların anlamlar sistemi farklı olduğu zaman çıkabilecek sorunlardan söz etmektedir. Örneğin, sözel iletişime dayalı bir toplumda 'bilgilendirilmiş onay' formu kullanmanın (informed consent form), beklenenin tam tersine güven sarsıcı olabildiğini öne sürmektedir.

Klinik Psikolojideki Eleştiriler, Açılımlar

Feminist psikoloji, klinik psikoloji alanına da yeni bir bakış açısı getirmiştir. Feminist psi-

kologların yaptıkları belki de en önemli katkı, cinsiyete dayalı her türlü güç ilişkisinin eleştirisi olmuştur. Bu alandaki ilk klasik yapıtlardan biri, Phylis Chesler'in (1972) psikoloji ve psikiyatrinin kadınları kontrol altında tutmak için kullanıldığını savunduğu "Women and Madness" kitabıdır.

Feministler, tanı ve tedavide cinsiyete dayalı ayrımcılıkla ilgili soru ve sorunsalları gündeme getirmişlerdir (Marecek ve Hare-Mustin, 1991). DSM kategorilerini, bu kategorilerin oluşturulma sürecini feminist bakış açısı ile irdelemişlerdir, 'self-defeating personality disorder' (mazoşizm) gibi bazı tanısız kategorilerin DSM'e girmemesi için çok uğraşmışlar ve başarılı olmuşlardır. 'Pre-menstrual dysphoric' rahatsızlık gibi kadınların normal biyolojik süreçlerini patolojikleştiren kimi kategoriler feministlerin tüm çabalarına rağmen DSM-IV'e girmiştir. Feministler, neden kadınlara belirli tanıların (depresyon, anoreksi, agorafobi gibi) daha çok konulduğunu, özellikle ileri yaştaki kadınlara neden daha çok ilaç tedavisi uygulandığını sorgulamışlardır (Brown ve Ballou, 1992). Kadınlarda daha sık görülen psikolojik sorunların hangi etmenlerden kaynaklandığını araştırmışlardır. Yaptıkları araştırmalarla, yoksulluk, tek başına çocuk büyütüyor olmak, destek sistemlerinin olmaması gibi ortamsal etmenlerin depresyon olasılığını arttırdığını saptamışlardır. (Russo, 1985) ve kadına yönelik şiddetin kadının ruh sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini gündeme getirmişlerdir (Koss, 1990).

Terapist-hasta arasındaki güç ilişkileri, özellikle kadınların psikologları tarafından taciz edilmeleri feminist klinik psikologlarının 'feminist etik kuralları' oluşturmalarını gündeme getirmiştir (Lerman ve Porter, 1990). Aynı şekilde, feministler, geleneksel terapi yöntemlerini

de eleştirmişlerdir. Bilinç yükseltme, terapide güç ilişkilerine duyarlılık, danışanı (client) güçlendirmek gibi ilkeler getirmişlerdir. Terapistin sorumlulukları arasında sadece tanı ve tedavi değil, kadınların güvencesini, sağlığını, pozitif yaşam biçimlerini, kişisel beceri ve dayanıklılıklarını desteklemenin de olduğunu savunmuşlardır (Worell, 2001). "İlişki İçinde Benlik" modeli (Jordan, 1997) gibi bağımlılık dinamiklerine cinsiyetçi bir şekilde yaklaşmayan, empati, karşılıklılık gibi ilkelere önem veren ilişki odaklı terapi modellerini, cinsiyetçi olmayan (non-sexist) terapiden farklı olarak feminist terapi kuramını (Brown, 1994) geliştirmişler ve kültürel çeşitlilik bağlamında irdelemişlerdir (Comas-Diaz ve Greene, 1994; Pravder-Mirkin, 1994). Psikodinamik çerçevenin kapsamının genişletilmesini, bazı durumlarda bu çerçevenin dışına çıkılmasını savunmuşlardır (Kassoff ve ark., 1995). Özellikle ABD'de bu kuramların kültürlerarası geçerliliği konusundaki ciddi tartışmalar kuramsal çerçevelerin sürekli sorgulanmasını ve bunun sonucu olarak evrimini de beraberinde getirmiştir.

Feminist Psikolojinin Temel İlkeleri

Feminist psikologlar kendi aralarında her konuda fikir birliği içinde olmasalarda zamanla bir takım ortak noktalar da bulmuşlardır. Bunlardan genel olarak psikolojiye katkıları açısından önemli gördüğüm, literatürde de altı çizilen (Unger ve Crawford, 1992) dört temel ilkedен kısaca söz etmek istiyorum:

Toplumsal Cinsiyet (gender) cinsiyetten öte birşeydir: Feministlerin toplumsal cinsiyeti nasıl tanımladıklarına bakmadan önce psikolojinin tarihsel olarak toplumsal cinsiyete nasıl baktığını anlamak gerekir. Psikolojide 'toplumsal cinsiyet' terimi çoğunlukla 'cinsiyet' terimi

ile eş anlamlı kullanılmış, ‘cinsiyetlerarası farklar’ bağlamında ele alınmış ve içinde olduğumuz ortamın bir özelliği olmaktan ziyade bireysel bir özellik olarak tanımlanmıştır (Bohan, 1992). Diğer bir deyişle, toplumsal cinsiyet, üzerinde hemfikir olunan, cinse özgü ve bireyi tanımlamak için bir takım özellikler kullanılmıştır (tıpkı Çin kurabiyelerinin içinden çıkan niyet gibi).

Feminist psikologların önemli bir katkısı, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarına getirdikleri netlik ve ikisinin arasındaki ilişkilerin kavramlaştırılması olmuştur. Buna göre, cinsiyet (sex), genetik yapıdaki veya üreme anatomi ve işlevlerindeki biyolojik farklılaşma olarak tanımlanabilir. Doğduğumuzda dişi veya erkek diye etiketleniriz. Aslında cinsiyet kategorilerinin iki ile sınırlandırılıyor olması da ayrı bir sorundur (Fausto-Sterling, 1993). Doğuştan itibaren dişi veya erkek olarak nitelendirilmemiz hem bizim davranışımızı hem de başkalarının bizi nasıl algıladığını ve bizimle nasıl etkileşime geçtiğini etkilemektedir.

Buna karşın, toplumsal cinsiyet, kültürün, biyolojik cinsiyet ham maddesini nasıl yoğurduğu ile ilgilidir. Feminist psikologlar, toplumsal cinsiyeti, kişilerin bireysel özellikleri olarak değil, hepimizi içine alan, toplumsal güç ve statüyle ilişkili bir anlamlar sistemi olarak tanımlanmaktadır. Bu konudaki ilk önemli metin Feminist psikolojinin yaşayan en önemli öncülerinden olan Rhoda Unger’in 1977’deki bir konuşmasından sonra kaleme aldığı “Toward a redefinition of sex and gender” (1979 a) başlıklı yazısıdır. Bu yazısında Unger, cinsiyet ve toplumsal cinsiyete ilişkin adı konulmayan varsayımların bir analizini yapmakta, ve böylece toplumsal cinsiyet psikoloji söylemine girmektedir.

Bu iki terimi ayırıştırmanın iki önemli nedeni vardır: Öncelikle, bu ikisini özdeşleştirmek, erkek ve kadınlar arasındaki toplumsal ve kültürel biçimlenmeden kaynaklanan davranış ve özellik farklılıklarının doğrudan biyolojik farklılıklardan kaynaklandığı yanılsamasına yol açabilir. Ayrıca, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarını ayrı tutmak, bu ikisinin yaşamımızdaki karmaşık etkileşimlerini özümlememize yardımcı olabilir (Unger ve Crawford, 1992).

Toplumsal cinsiyetin yaşantımızın üzerindeki etkisi bireysel, etkileşimsel, yapısal ve kültürel düzeylerde irdelenebilir. Toplumsal cinsiyetin bireysel düzeydeki yansıması, toplumsal cinsiyet kimliği, cinsiyetçiliğin içselleştirilmesi olabilir. Örneğin, kadınlar kendilerine sunulan bağımlılık, edilgenlik gibi beklentileri içselleştirebilirler, bedenlerinden hoşnut olmayabilirler. Ayrıca, az para aldıklarında bunu hakettiklerini düşünebilirler (Crosby, 1984). Toplumsal cinsiyet, kişilerarası etkileşimde de kalıp yargılar, atıflar ve kendi kendini gerçekleştiren kehanetler şeklinde ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, benzer durumlardaki erkek ve kadınlara farklı davranılınca onlar da farklı davranmaya başlayabilmektedirler. En son olarak, toplumsal cinsiyetin sosyo-kültürel yapı düzeyinde de örgütlenmiş olduğunu görmek mümkündür. Kamusal alandaki güç, devlet mekanizmaları ve egemen söylem, erkek egemen toplum düzenini destekleyici niteliktedir. Toplumdaki cinsel tercihin, sınıf, ırk temelindeki sınıflandırma sistemleri ve cinsiyet temelindeki sınıflandırma sistemi ile iç içe geçmiş olduğu da gözardı edilmemelidir.

Kadınların yaşam deneyimindeki çeşitliliği vurgulayan bir yaklaşım: Kadınlar birbirlerinin aynısı değildir: İkinci bir gelişme olarak, değişik sosyo-kültürel ortamlarda toplumsal cinsiyetin nasıl yapılandığının araştırılması giderek önem kazanmıştır. Feministler kadınlar arasındaki kültür, sosyal sınıf, yaş, cinsel yönelim ve çeşitli engellere dayalı farklara zaman içinde daha duyarlı olmaya başlamışlardır (Fine ve Asch, 1988; Wyche ve Crosby, 1996). Feminist psikologlar için özellikle 90'lı yıllardaki en önemli sınavlardan birisi kadınlarla ilgili genelleme yapma konusunda temkinli davranmak olmuştur. Diğeri ise kullanılan kuramsal çerçeveleri, ırk, kültür, cinsellik ve sosyal sınıf temelinde var olan karmaşıklığı ve çeşitliliği içinde barındıran, psikolojik kuramları, bireycilik ve evrensellik gibi temel öğelerinin tekrar düşünülmesine el verecek şekilde genişletmek olmuştur. Kadınlar arası farklılıkları daha iyi anlayabilmek hem bu farklılıkları hem de ortak paydaları sürekli gündemde tutmayı ve bu iki gündemi dengelemeyi gerektirmektedir. Evrensellik ile tekillik arasında önemli bir ikilem vardır. Genelleme yaparken kategoriler kaçınılmazdır, ama hangi soyutlama düzeyinde? Nitekim, feminist psikologlar, kadınlar arası benzerlik ve farklılıklara odaklanmak yerine, giderek, kadınların deneyimindeki karmaşıklığı ve çelişkileri anlamaya yönelmeyi tercih etmektedirler (Greene ve Sanchez-Hucles, 1997).

Toplumsal kurgucu yaklaşım, psikolojik bilginin toplumsal tarihsel bağlamını görmeye, birçok düzeydeki çeşitliliği daha iyi kavramaya olanak vermektedir. Bu yaklaşımın kültürlerarası çalışmaya önemli açılımlar kazandırdığını düşünmekteyim. Örneğin, toplumsal cinsiyet kategorisinin bireyler açısından her kültürel ortamda aynı derecede belirleyici olmadığını (Es-

pin, 1992), cinsel kimliğin kültürel kimlikten bağımsız düşünülemediğini görmekteyiz (Espin, 1986). Özellikle son on yılda feminist psikolojide kültürel ve cinsel çeşitliliği irdeleyen çalışmalar (Brown ve Root, 1990; Comas-Diaz ve Greene, 1994; D'Augelli ve Patterson, 1995; Landrine, 1995; Reid ve Comas-Diaz, 1990; Worell ve Johnson, 1997; Wyche ve Crosby, 1996) farklı deneyimlerin değişik perspektifleri nasıl belirlediğini göstermektedir. Yine bu çalışmalar yeni yaklaşımlarla psikolojik kuramların temel öğelerini tekrar nasıl gözden geçirebileceğimizi anlamamıza yardımcı olmuşlardır. Bugün gelinen nokta feminist psikologların, tüm etkinliklerinde 'çeşitlilik farkındalığını' geliştirmeye devam etmeleri gerektiği yönündedir (Russo ve Vaz, 2001).

Feminist psikolojinin bu anlamda kayda değer bir katkısı da bağlamsal geçerlilik (contextual validity) (Fine, 1985) ölçütünün kabul edilmesi olmuştur. Buna göre, kuramsal genellemenin bir ortamda kullanılabilmesi için o ortamda geçerli olduğunun belirlenmesi gerekir. Yani, bir davranışın anlam ve önemi büyük ölçüde sosyal ve tarihsel bağlamında belirlenir. Feminist psikolojinin klasikleri arasına giren bir çalışmada, Michele Fine (1989) alt gelir grubundan, tecavüze uğramış Altemis adında bir siyah kadınla yaptığı görüşme üzerine, psikolojide kabul gören 'içsel kontrol odağı eşittir başa çıkma' söylemini sorgulamaktadır. Fine bu çalışmada, sosyal sınıf, ırk ve cinsiyete ilişkin yanlılığın ve bireyciliğin psikolojideki 'baş çıkma' söylemi ile iç içe geçmişliğini irdelemektedir. Altemis'e dayanarak, içsel kontrol yerine 'ilişkisel' (relational) başa çıkma alternatifinin bazı durumlarda bireysel başa çıkmadan daha anlamlı ve gerçekçi bir söylem olabileceğini savunmaktadır.

Güç, güçsüzlük, güçlendirme ve karşı koyma adları konulması gereken olgulardır:

Psikolojideki bireyci yaklaşım, gerek güç dinamiklerine ve güç ilişkilerinin toplumsal dayanaklarına, gerekse görgül çalışmalarda araştırmacı ile araştırılan arasındaki benzeri dinamiklere yeterince eğilinmemesine yol açmıştır. Kaldı ki, bireyler çoğunlukla kendi güç ve ayrıcalıklarının farkında değildirler (MacIntosh, 1988). Aynı şekilde, kadınlar, onları baskı altında tutan cinsiyetçi ideolojinin bilincinde olmayabilmektedir (Bem, 1993). Dil kullanımı, yetişkin kadınlara 'kız' diye hitap edilmesi örneğinde olduğu gibi, bir güç gösterimi olabilir ve yadırganmayabilir. Feminist psikoloji, üçüncü bir temel ilke olarak, güç sorunsalını sürekli gündemde tutarak her düzeyde karşımıza çıkabildiğini göstermiştir. Feminist psikologlar, kadınları güçsüzleştiren, onları baskı altında tutan toplumsal gerçeklerin, cinsel taciz ve evlilikte tecavüz gibi olguların yalnızca adlarının konulmasının çok önemli olduğunun altını çizmekle kalmışlar (Gutek, 1985; Koss, 1990), aynı zamanda kadınların güvencesi için alınabilecek önlemlerin görece etkinliğini de irdelemişlerdir (Roze ve Koss, 2001).

Psikolojiye güç kavramının girişi büyük ölçüde Nancy Henley'nin sözel olmayan davranışlar konusunda yaptığı çalışmalarla olmuştur. Henley, kişiler arasında kurulan ilişkilerin toplumdaki güç dinamiklerini yansıttığını ortaya koyan araştırmalar yapmıştır. Bir anlamda, cinsiyetler arasındaki gündelik ilişkilerin cinsiyet siyasetini belgelemiştir. Bu ilişkilerin, güçlü ve güçsüz konumda olanlar arasındaki ilişkiye paralel olduğunu, mikro düzeydeki (yani kişilerarası ilişkilerin), makro (yani sosyo-kültürel) düzeydeki cinsiyetçiliği nasıl yansıttığını ve sürdürdüğünü göstermiştir (Henley, 1977; Henley ve Fre-

eman, 1989). Henley'nin geliştirdiği çerçeve doğrultusunda yapılan görgül araştırmalar, sözde 'cinsiyet farklılıklarının', örneğin kadınların daha çok gülümsemelerinin, başkalarının vücut diline daha duyarlı olmalarının aslında güç ve statü farklarından kaynaklanabileceğini göstermiştir. Karşılıksız dokunmanın bir güç gösterimi olduğu konusundaki ilk araştırmaları, kişilerarası ilişkilerin, yakınlığın yanı sıra, güç boyutu da olduğunu belgeleyen çok çarpıcı ve verimli bir dizi araştırmanın başlangıcı olmuştur.

Güç ve güçsüzlük, sosyal adaleti ilgilendiren konulardır. Bu konularda da feministlerin ikili bir gündemi vardır. Unger (1998), hem sosyal adaletsizliğin ve birçok yapısal unsurun bireyin kontrolü dışında olduğu hem de bireysel çabaların toplumu değiştirme yönündeki etkinliğini birlikte kabul etmenin gerekliliğine dikkat çekmektedir. Nitekim feminist psikoloji, hem baskı ve ezilmeye hem de eylemliliğe (agency) yer vermek durumundadır (Bolak, basımda). Unger, kadına karşı şiddetin feministler için nasıl bir ikilem oluşturduğunu şöyle dile getirmektedir: 'Eğer kadınların kaydettikleri ilerlemeleri vurgularsak toplumdaki eşitsizlikleri gözardı etme tehlikesi ile karşı karşıyayız demektir. Öte yandan, eğer toplumda süregelen baskıları vurgularsak, kadınların kişisel ve toplumsal değişimdeki etkinliklerini gözardı etme tehlikesi vardır' (Unger, 1998, s. 195).

Psikoloji daha ziyade bireyi değiştirmeye önem vermiştir. Ama feminist çalışmalar hem bireysel değişimin sınırlarını ortaya koymuş hem de yapısal düzeydeki değişimlerin önemini vurgulamışlardır. Bu da bizi feminist psikolojinin toplumsal değişim projesine getirmektedir.

Toplumsal değişimin önemi, bireysel değişimin sınırları: Son olarak, yöntem konusunda da değindiğim gibi, feministlerin benimsedikleri bir başka temel ilke, yapılan çalışmaların toplumsal değişimi hedeflemesidir. Bu, feministlerin, değişimin farklı düzeylerde olduğunu anlamadıkları anlamına gelmemektedir. Nitekim, kadınların bilincinde olmadıkları ama toplumsal cinsiyetin şekillendirdiği davranışların farkına varmaları bir şeyleri değiştirebilmelerinin ilk aşaması olabilir. Örneğin, dokunulmak istemediğimizde 'hayır' diyebiliriz, konuşurken sözümüzü kesmemelerini talep edebiliriz! Ama, şu da bir gerçek ki, davranışlardaki değişiklikler her zaman güç dengelerini değiştirmeye yetmemektedir. Toplumsal hiyerarşide daha az güçlü konumda olan kadınlar bu dengeyi davranışları ile tersine çevirmekte güçlük çekebilmektedir. Örneğin, kendini gösterme ve atılganlık becerisi erkeklerle özdeşleştirildiğinde bu davranışı gösteren kadınlar dışlanabilmektedirler. Aynı şekilde liderlik erkek olmakla özdeşleştirildiğinde bir kadının grup içinde lider olarak ortaya çıkması zor olabilmektedir. Kadınların kendilerini algılayış biçimleri ile daha güçlü konumdakilerin onları nasıl tanımladıkları ve yaptıkları atıflar çelişkili olabilmektedir. Kadınlar ikileme düşüp kendi gerçekliklerini yadsıyabilmektedirler. Bunlar Türkiye'de çalışılması gereken önemli konulardır.

Yazının başında, feminist psikolojinin bir anlamda 'resmi tarihinden' bahsedileceği belirtilmişti. Bu kısa derlemeyi bitirirken, feminist psikolojide, özellikle çoğunluk dünyası açısından bakıldığında feminist psikolojinin öncelik vermesi gereken acil bir sorunsalına ve Türkiye'deki feminist psikologların önündeki sınava

değinmek istiyorum.

Çoğunluk Dünyasından Bir Bakış

Kanımcıca, feminist psikolojide belki en can alıcı sorun, kültürlerarası farklılıkların henüz kuramsal gelişmelere yansiyacak şekilde kullanılmıyor olmasıdır. ABD'deki kültürel farklılıklar, bir ölçüde, eski kuramsal çerçevelerin sınırlarını zorlamış ve geliştirmiştir. Feminist psikoloji ile kültür ve insan davranışını irdeleyen çalışmalar arasındaki köprüler ise hala çok zayıftır. ⁶Bu köprülerin kurulması feminist psikolojiyi daha ileri bir noktaya götürecektir. Örneğin, profesyonellik ve kadınsılık bazı kültürel ortamlarda daha az veya daha çok uzlaşır özellikler olarak görülebilmektedir. Kadınlar için engeller içsel olmaktan ziyade dışsal olup, kendilerini nasıl gördükleri erkeklerin onlar hakkında ne düşündüğü ile daha az veya daha çok bağlantılı olabilmektedir. Kadınların kendilerini güçlendirmeleri değişik biçimler alabilmektedir (Bolak, basımda). Burada, daha önce de değinilen ikilem karşımıza çıkmaktadır: Kadınlar arası çeşitliliği daha iyi anlamamız, hem farklılıkları, hem de paylaşılanları, yani ortak paydaları sürekli gündemde tutmayı ve bu iki gündemin dengelenmesini gerekmektedir. Somut olarak, feminist psikolojinin Türkiye'de, feminist bakış açısı ile yapılacak araştırmalara gereksinimi var. Benzer şekilde, Türkiye'de sosyal sınıf, siyasi kimlik ve toplumsal hareketlerin kadın ve erkeklerin bilinçlerini ve gündelik hayatlarını nasıl etkilediği konularında daha çok araştırma yapılması gerekmektedir.

Kadın erkek eşitliği, herkes için sosyal adaletin mümkün olduğu bir bağlamda gerçekleştirilebildiğine göre toplumsal değişim için kolektif

⁶ Kültür ve insan davranışı arasındaki ilişkiyi disiplinlerarası ve çok kapsamlı bir biçimde anlamının ve feminist bakış açısının katkısını göstermesi açısından önemli bir kaynak için bakınız: Golderberger, N. T., ve J. Veroff, J. (Eds.), (1995). *The culture and psychology reader*. New York: New York University Press.

bir bilinçlenme gerekmektedir. Bu konuya, Türkiye için de geçerli olan birkaç örnek vermek istersek şunları sayabiliriz: Eğitimde eşitlik, cinsiyetçi temele oturmeyen evlilik ve aile kurumu, çocuk yetiştirme, kadına karşı şiddete göz yumulmaması, kadınların, bedenlerine ve cinselliklerine sahip çıkabilmeleri.

Türkiye’de feminist psikologların önünde bence iki önemli proje vardır. Birincisi, Türkiye’deki psikolojinin feminist psikoloji açısından bir değerlendirmesini yapmak, kendilerine bu yakıştırmayı yapmasalar bile yaptıkları çalışmalarla kendilerini kanıtlayanları hepimizin tanınmasını sağlamak olmalıdır. İkinci proje ise, feminist psikolojinin Türkiye’deki psikoloji içinde varlık gösterebilmesi için, bu alanda çalışan ve çalışmak isteyenlerin arasında bilgi alışverişi ve dayanışmayı gerçekleştirmektir. Benim kişisel çabam bundan sonra biraz da bu doğrultuda olacaktır.

Kaynaklar

- Bem, S. (1974). The measurement of psychological androgyny. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 42*, 155-162.
- Bem, S. (1993). *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. New Haven: Yale University Press.
- Betz, N. E., & Fitzgerald, L. E. (1987). *The Career Psychology of Women*. New York: Academic Press.
- Bohan, J. (1992). Prologue: Re-viewing psychology, re-placing women-An end searching for a means. In J. Bohan (Ed.), *Seldom Seen, Rarely Heard: Women's Place in Psychology* (pp. 9-53). Westview Press.
- Bolak, H. (Basımda). Shifting the center: Teaching feminist psychologies. *Transformations*.
- Bolak, H. (in press). Personal is political: Social psychology of power and empowering possibilities. *Feminism & Psychology*.
- Broverman, I. K., Broverman, D. M., Clarkson, F. E., Rosenkrantz, P. S., & Vogel, S. R. (1970). Sex-role stereotypes and clinical judgment of mental health. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 34*, 1-7.
- Brown, L. (1994). *Subversive Dialogues: Theory in Feminist Therapy*. New York: Basic Books.
- Brown, L., & Ballou, M. (Eds.). (1992). *Personality and Psychopathology: Feminist Reappraisals*. New York: Guilford.
- Brown, L. S., & Root, M. P. P. (Eds.). (1990). *Diversity and Complexity in Feminist Therapy*. New York: Harrington Park Press.
- Chesler, P. (1972). *Women and Madness*. New York: Doubleday.
- Chodorow, N. (1978). *Reproduction of Mothering*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Comas-Diaz, L., & Greene, B. (Eds.). (1994). *Women of Color: Integrating Ethnic and Gender Identities in Psychotherapy*. New York: Guilford.
- Crawford, M. (1989). Agreeing to Differ: Feminist Epistemologies and Women's Ways of Knowing. In M. Crawford & M. Gentry (Eds.), *Gender and Thought: Psychological Perspectives*. New York: Springer-Verlag.
- Crawford, M. (1995). *Talking Difference: On Gender and Language*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Crawford, M. (2001, August). Mars and Venus Collide: Understanding Ideologies of Gender Difference. In M. Crawford (Chair), *Domestic Tranquility? The Discursive Production of Quiescence in Heterosexual Relationships*. Symposium Conducted at the Annual Meetings of the American Psychological Association, San Francisco.
- Crawford, M., & Kimmel, E. (Eds.). (1999). Innovations in feminist research (Special issue). *Psychology of Women Quarterly, 23*, (2-3).
- Crawford, M., & Marecek, J. (1989). Psychology reconstructs the female, 1968-1988. *Psychology of Women Quarterly, 13*, 147-166.
- Crawford, M., & Unger, R. (2000). *Women and Gender: A Feminist Psychology* (3rd ed.). Boston: McGraw-Hill (3rd ed.).
- Crosby, F. (1984). The denial of personal discrimination. *American Behavioral Scientist, 27*, 371-386.
- Denmark, F.L., Russo, N.F., Frieze, I.H., & Sechzer, J.A. (1988). Guidelines for voiding sexism in psychological research: A report of the ad hoc committee on nonsexist research. *American Psychologist, 43*, 582-585.
- D'augelli, & Patterson, C. J. (Eds.). (1995). *Lesbian, Gay and Bisexual Identities Over the Lifespan: Psychological Perspectives*. New York: Oxford University Press.

- Eagly, A. (1987). *Sex Differences in Social Behavior: A Social Role Interpretation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Eccles, J. (1994). Understanding women's educational and occupational choices: Applying the eccles et al. model of achievement-related choices. *Psychology of Women Quarterly*, 18, 585-610.
- Espin, O. (1986). Cultural and historical influences on sexuality in Hispanic/Latin women. In J. Cole (Ed.), *All American Women: Lines that Divide, Ties that Bind*. N.Y.: The Free Press.
- Espin, O. (1992). Women's Diversity: Ethnicity, race, class, and gender in theories of feminist psychology. In M. Ballou & L. Brown (Eds.), *Theories of Personality and Psychopathology: Feminist Reappraisals*. New York: Guilford Press.
- Fausto-Sterling, A. (1993, March/April). The five sexes: Why male and female are not enough. *The Sciences*, pp. 20-24.
- Fidell, L. S. (1970). Empirical verification of sex discrimination in hiring practices in psychology. *American Psychologist*, 25, 1094-1098.
- Fine, M. (1983). Coping with rape: Critical perspectives on consciousness. *Imagination, Cognition, and Personality*, 3, 249-267.
- Fine, M. (1985). Reflections on a feminist psychology of women: Paradoxes and prospects. *Psychology of Women Quarterly*, 9, 167-183.
- Fine, M. (1992). *Disruptive Voices: The Possibilities of Feminist Research*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Fine, M., & Asch, A. (Eds.). (1988). *Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture and Politics*. Philadelphia: Temple University Press.
- Fine, M., & Gordon, S.M. (1989). Feminist transformations of/despite psychology. In M. Crawford & M. Gentry (Eds.), *Gender and Thought: Psychological Perspectives* (pp. 146-174). New York: Springer-Verlag.
- Fox, D., & Prilleltensky, I. (Eds.). (1997). *Critical Psychology: An Introduction*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Franz, C., & Stewart, A. (Eds.). (1994). *Women Creating Lives: Identities, Resilience and Resistance*. Boulder, CO: Westview Press.
- Gavey, N. (1989). Feminist poststructuralism and discourse analysis: Contributions to feminist psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 13, 459-475.
- Gavey, N., & McPhillips, K. (1999). Subject to romance: Heterosexual passivity as an obstacle to women initiating condom use. *Psychology of Women Quarterly*, 23, 349-367.
- Gergen, M. (2001). *Feminist Reconstructions in Psychology: Narrative, Gender, and Performance*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goldberg, P. (1968, April). Are women prejudiced against women? *Transaction*, 5, 28-30.
- Goldberger, N. R., & Veroff, J. (Eds.). (1995). *The Culture and Psychology Reader*. New York: New York University Press.
- Greene, B., & Sanchez-Hucles, J. (1997). Diversity: advancing an inclusive feminist psychology. In J. Worell & N.G. Johnson (Eds.), *Shaping the Future of Feminist Psychology: Education, Research, and Practice* (pp. 173-202). Washington, DC: APA Pub.
- Hare-Mustin, R.T., & Marecek, J. (1988). The meaning of difference: Gender theory, postmodernism, and psychology. *American Psychologist*, 43, 455-464.
- Hare-Mustin, R. T. & Marecek, J. (Eds.). (1990). *Making a Difference: Psychology and the Construction of Gender*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Henley, N.M. (1977). *Body Politics: Power, Sex, and Nonverbal Communication*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Henley, N. M., & Freeman, J. (1989). The sexual politics of interpersonal behavior. In J. Freeman (Ed.), *Women: A Feminist Perspective* (4th ed., pp. 457-469). Mountain View, CA: Mayfield.
- Hollway, W. (1995). Feminist discourses and women's heterosexual desire. In S. Wilkinson & C. Kitzinger (Eds.), *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hooks, B. (1984). *Feminist Theory: From Margin to Center*. Boston, MA: South End Press.
- Horner, M. S. (1972). Toward and understanding of achievement-related conflicts in women. *Journal of Social Issues*, 28, 157-176.
- Hyde, J. S., & McKinley, N. M. (1997). Gender differences in cognition: Results from meta-analyses. In P. J. Caplan, M. Crawford, J. S. Hyde, & J. T. E. Richardson (Eds.), *Gender Differences in Human Cognition* (pp. 30-51). New York: Oxford.

- Hyde, J. S., & King, K. C. (2001). Women, motivation and achievement. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 364-378.
- Jordan, J. V., Kaplan, A. G., Miller, J. B., Stiver, I. P., & Surrey, J. L. (1991). *Women's Growth in Connection*. New York: Guilford.
- Jordan, J. V. (Ed.). (1997). *Women's Growth in Diversity: Writings from the Stone Center*. New York: Guilford Press.
- Kassoff, B., Boden, R., De Monteflores, C., & Wahba, R. (1995). Coming out of the frame: Lesbian feminism and psychoanalytic theory. In J. Glassgold & S. Iasenza (Eds.), *Lesbians and Psychoanalysis: Revolutions in Theory and Practice*. New York: The Free Press.
- Kimball, M. M. (1995). *Feminist Visions of Gender Similarities and Differences*. New York: Harrington Park.
- Kitzinger, C. & Thomas, A. (1995). Sexual harassment: A discursive approach. In S. Wilkinson & C. Kitzinger (Eds.), *Feminism and Discourse: Psychological Perspectives*. Thousand oaks, CA: Sage.
- Kohlberg, L. (1976). Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach. In T. Lickona (Ed.), *Moral Development and Behavior*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Koss, M. (1990). The women's mental health research agenda: Violence against women. *American Psychologist*, 45, 374-380.
- Koss, M., Goodman, L. A., Browne, A., Fitzgerald, L. F., Keita, G. P., & Russo, N. G. (1994). United All Women: The Fear of Rape. In *No safe heaven: Male Violence Against Women at Home, at Work, and in the Community* (pp. 157-176). Wash, DC: American Psychological Association
- Landrine, H. (Ed.). (1995). *Bringing Cultural Diversity to Feminist Psychology: Theory, Research, Practice*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Lerman, H., & Porter, N. (Eds.). (1990). *Feminist Ethics in Psychotherapy*. New York: Springer.
- Lykes, B. (1989). Dialogue with Guatemalan Indian women: Critical perspectives on constructing collaborative research. In R. K. Unger (Ed.), *Representations: Social Constructions of Gender*. Amityville, NY: Baywood Publishing.
- Maccoby, E. E., & Jacklin, C. N. (1974). *The Psychology of Sex Differences*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Marecek, J., & Hare-Mustin, R. T. (1991). A short history of the future: Feminism and clinical psychology. *Psychology of Women Quarterly*, 15, 521-536.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü* (çev. Osman Akinhay, Derya Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat yayınları.
- McClelland, D. C., Atkinson, J. W., Clark, R. A., & Lowell, F. L. (1953). *The Achievement Motive*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- McHugh, M. D., Koeske, R. D., & Frieze, I. H. (1986). Issues to consider in conducting nonsexist psychological research: A guide for researchers. *American Psychologist*, 41, 879-890.
- McIntosh, P. (1998). White privilege: Unpacking the invisible knapsack. In McGoldrick (Ed.). *Re-visioning Family Therapy: Race, Culture, and Gender in Clinical Practice* pp. 147-152). New York, NY: The Guilford Press.
- Morawski, J.G. (1994). *Practicing Feminisms, Reconstructing Psychology*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press.
- Millett, K. (1969). *Sexual politics*. Garden City, NY: Doubleday.
- Pravder-Mirkin, M., (Ed.). (1994). *Women in Context: A Feminist Reconstruction of Psychotherapy with Women*. New York: Guilford Press.
- Reid, P. T., & Comas-Diaz, L. (1990). Gender and ethnicity: dual perspectives. *Sex Roles*, 22, 397-408.
- Roze, P. D. & Koss, M. P. (2001). Rape: A century of resistance. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 295-311.
- Russo, N. F. (1985). *A women's Mental Health Agenda*. Washington, DC: APA Pub.
- Russo, N. F., & Vaz, K. (2001). Addressing diversity in the decade of behavior: Focus on women of color. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 280- 294.
- Scarborough, E., & Furumoto, L. (1987). *Untold Lives: The First Generation of American Women Psychologists*. NY: Columbia University Press.
- Scarr, S. (1998). American child care today. *American Psychologist*, 53, 95-108.
- Sherif, C. W. (1979). Bias in psychology. In J. A. Sherman & E. T. Beck (Eds.), *The Prism of Sex* (pp.93-133). Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Shields, S. A. (1975). Functionalism, Darwinism, and the psychology of women: A study in social myth. *American Psychologist*, 30, 739-754.
- Silverstein, L. B. (1991). Transforming the debate about child care and maternal employment. *American Psychologist*, 46, 1025-1032.

- Travis, C. B., & Compton, J. D. (2001). Feminism and health in the decade of behavior. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 312-323.
- Unger, R. K. (1979a). Toward a redefinition of sex and gender. *American Psychologist*, 34, 1085-1094.
- Unger, R. K. (1979b). Sexism in teacher evaluation: The comparability of real life and laboratory analogs. *Academic Psychology Bulletin*, 1, 163-170.
- Unger, R. K. (1983). Through the looking glass: No wonderland yet! (The reciprocal relationship between methodology and models of reality). *Psychology of Women Quarterly*, 8, 9-32.
- Unger, R. K. (Ed.). (1989). *Representations: Social Constructions of Gender*. Amityville, NY: Baywood.
- Unger, R. K. (1998). *Resisting Gender: Twenty-Five Years of Feminist Psychology*. Thousand Oaks, CA: Sage Pub.
- Unger, R. K. (Ed.). (2001). *Handbook of the Psychology of Women and Gender*. NY: John Wiley & Sons.
- Unger, R., & Crawford, M. (Eds.). (1992). *Women and Gender: A Feminist Psychology*. Boston: McGraw-Hill.
- White, J., Russo, N. F., & Travis, C. B. (2001). Editors' introduction. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 267-279.
- Weisstein, N. (1968). *Kinder, Küche, Kirche as Scientific Law: Psychology Constructs the Female*. Boston, MA: New England Free Press.
- Wilkinson, S. (1996). *Feminist Social Psychologies: International Perspectives*. Milton Keynes: Open University Press.
- Wilkinson, S. (1997). Feminist psychology. In D. Fox & I. Prilleltensky (Eds.), *Critical Psychology: An Introduction* (pp. 247-264). London: Sage Pub.
- Wilkinson, S. (2000). Women with breast cancer talking causes: Comparing content, biographical and discursive analyses. *Feminism & Psychology*, 10, 431-460.
- Wilkinson, S., & Kitzinger, C. (Eds.). (1993). *Heterosexuality: A Feminism and Psychology Reader*. London: Sage.
- Worrell, J. (2001). Feminist interventions: Accountability beyond symptom reduction. *Psychology of Women Quarterly*, 25, 335-343.
- Worell, J., & Johnson, N. G. (Eds.). (1997). *Shaping the Future of Feminist Psychology: Education, Research, and Practice*. Washington DC: APA Pub.
- Wyche, K. F., & Crosby, F. (Eds.). (1996). *Women's Ethnicities: Journeys Through Psychology*. Boulder, CO: Westview.
- Yoder, J. D. (1999). *Women and Gender: Transforming Psychology*. NJ: Prentice-Hall.